

UDK 94(497.6)''1878-1914'':321

Pregledni članak

Primljeno: 15. 12. 2009.

Prihvaćeno za objavljivanje: 20. 2. 2010.

NOVA ANALIZA AUSTROUGARSKOG RAZDOBLJA BOSANSKOHERCEGOVAČKE POVIJESTI U KNJIZI »KROĆENJE BALKANSKOG NACIONALIZMA I HABSBURŠKA CIVILIZACIJSKA MISIJA U BOSNI«

Zlatko KUDELIC, Zagreb

Autor analizira knjigu engleskog povjesničara R. Okeya o austrougarskoj vladavini u BiH i njegovu tezu o habsburškoj civilizacijskoj misiji kao sredstvu obuzdavanja balkanskih nacionalizama 19. stoljeća, ponajprije hrvatskog i srpskog. Naglašava Okeyevu naklonost političkim idejama Benjamina Kállaya i Istvana Búrjana i ističe posebnosti njegove interpretacije metode i ciljeva srpske politike u BiH te političkog djelovanja vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera. Zaključuje da će Okeyeve teze u dijelu hrvatske i bosanskohercegovačke znanstvene javnosti izazvati različite reakcije.

KLJUČNE RIJEČI: *Austro-Ugarska Monarhija, Bosna i Hercegovina, civilizacijska misija, srpski nacionalizam, hrvatski nacionalizam, katolici, pravoslavci, muslimani, Mlada Bosna, jugoslavenstvo.*

Engleski povjesničar velškog podrijetla Robert Okey objavio je djelo posvećeno austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini (dalje: BiH) od okupacije do izbijanja Prvoga svjetskog rata, koje je slikovito nazvao »kroćenjem« balkanskog nacionalizma i habsburškom civilizacijskom misijom u Bosni.¹ Tom je knjigom spomenuti autor pokušao cjelovito obraditi različite teme austrougarske politike u BiH, koje su, prema njegovu mišljenju, autori poput N. Šehića, B. Madžara, T. Kraljačića, S. Džaje, P. Vrankića i Z. Grijaka²

¹ Robin OKEY, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878-1914*, Oxford, 2007., 346 str. Okey je rođen 1942. godine, a bio je profesor povijesti na Sveučilištu u Warwicku (University of Warwick) od 1966. godine. Od 2007. je profesor emeritus, član je Kraljevskoga povijesnog društva (Royal Historical Society), a osim ove knjige objavio i *The Habsburg Monarchy, C. 1765-1918: From Enlightenment To Eclipse* 2000. godine, a još prije *Eastern Europe 1740-1985: Feudalism To Communism*, 1986.

² Tomislav KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1987.; Nusret ŠEHIĆ, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980.; Božo MA-DŽAR, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo, 1982.; Srećko M. DŽAJA, *Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878.-1918.) Die Intelligenzia*

istraživali samo u pojedinim segmentima, te iscrpnije govoriti o politici Benjamina Kállaya i Istvana Búriana, a zaključci koje je iznio zasigurno će izazvati različite reakcije stručne javnosti.³ Od jedanaest poglavlja knjige, Okey je čak njih pet posvetio karakteristikama Kállayeve politike prema Srbima, Hrvatima i muslimanima, njegovoj ideologiji i uzrocima krize njegova režima, a u ostalim poglavljima analizirao je povijest BiH prije početka okupacije, Buriánovo razdoblje, studentski pokret i Mladu Bosnu te prilike u BiH uoči atentata na Franju Ferdinanda i početka Prvoga svjetskog rata. Kao središnju temu svoje knjige Okey je naveo politiku austrougarske samoproglashene kulturne misije u BiH i reakciju domaćega »bosanskog« stanovništva na nju, a kulturnu misiju nazvao je konceptom karakterističnim za razdoblje europske povijesti koje je snažno isticalo osjećaj zapadne premoći nad drugim kulturama nakon stoljeća napretka Zapadne Europe te razvilo osjećaj moći i povijesnog poslanja, koje je trebala provoditi obrazovana administracija. Civilizacijsku misiju, spomenutu u podnaslovu knjige, Okey je opisao kao provođenje temeljnih javnih radova, kulturnih reformi, uvođenje vjerske nepristranosti, jednakosti pred zakonom i školstva europskog tipa u BiH, koja je sa svojim kršćanskim pučanstvom na Zapadu doživljavana kao misijska zemlja, ali je naglasio da su i Srbi i Hrvati htjeli sudjelovati u toj europskoj misiji u Bosni, koju su interpretirali u nacionalnim terminima, suprotstavljajući viziji obitelji naroda ujedinjenih pod žezlom dobrohotnog cara viziju nacija probuđenih iz siromaštva i tuđinske vladavine. Posrednik i prenositelj austrijskih

zwischen Tradition und Ideologie, München, 1992. Prijevod: *Bosna i Hercegovina u austro-ugarskoj epohi (1878.–1918.)*. Inteligencija između tradicije i ideologije, Zagreb, 2002.; Petar VRANKIĆ, *Religion und Politik in Bosnien und Herzegowina (1878-1918)*, Paderborn, 1998.; Zoran GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001. Zanimljivo je da autor među spomenute autore nije uvrstio knjigu Tome Vukšića o međusobnim odnosima katolika i pravoslavaca u BiH, koju je spomenuo samo jednom, ali se nije detaljnije osvrnuo na njegove zaključke. Vidi: Tomo VUKŠIĆ, *I rapporti tra i cattolici e gli ortodossi nella Bosnia ed Erzegovina dal 1878 al 1903. Uno studio storico-teologico*, Roma, 1991. Hrvatsko izdanje: *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878.–1903.)*. Povijesno-teološki prikaz, Mostar, 1994.; R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 80., i bilj. 46. na 279. stranici.

- ³ Kállayevo i Buriánovo političko djelovanje Okey je analizirao 2002. godine u članku pod naslovom »A Trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Búrían and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism«, objavljenom u časopisu *Slavonic and East European Review*, vol. 80., No. 2., str. 235–236. Benjamin Kállay (Nagykállo, 22. XII. 1839. – Beč, 13. VII. 1903.) kao mladić je naučio srpski, ruski i turski jezik. Njegova je majka potjecala iz srpske obitelji Blašković von Ebeck. Zauzimanjem ugarskog ministra predsjednika J. Andrassyja kao dvadesetdevetogodišnjak imenovan je generalnim konzulom u Beogradu (1869.–1875.), što je, s obzirom na njegove godine, predstavljalo izuzetak u diplomatskoj praksi Monarhije. Tijekom boravka u Srbiji Kállay zamjećuje ruski utjecaj u toj zemlji te o tome izvješćuje Beč. Na mađarskom je objavio knjigu o povijesti srpskog ustanka, koja postoji i u njemačkom prijevodu, *Die Geschichte des serbischen Aufstandes 1807–1810*, Beč, 1910. i knjigu o srpskoj povijesti, *Geschichte der Serben*, Budapest, Wien, Leipzig, 1878., koja je uskoro prevedena na srpski jezik (*Istorija srpskog naroda*, Beograd, 1882.). Od ostalih njegovih djela posebice valja izdvojiti *Die Orientpolitik Rußlands (1878.)*. Nakon povratka u Budimpeštu brani Andrassyjeve ideje o opravdanosti zauzeća Bosne i Hercegovine, protiv kojega je bilo mađarsko javno mnijenje i mnogi ugarski političari. Dana 10. IV. 1877. Franji Josipu I. predao je memorandum u kojem je izložio svoje ideje o upravi Monarhije u Bosni i Hercegovini. Godine 1878. zastupnik je Monarhije u međunarodnoj istočno-rumeljskoj komisiji u Plovdivu, a 4. IX. 1878. postavljen je za prvoga odjelnog predstojnika u Ministarstvu vanjskih poslova. Od 1882. do 1903. kao zajednički ministar financija Austro-Ugarske Monarhije upravlja Bosnom i Hercegovinom. István Burián de Rajecz (15. I. 1851. – 20. X. 1922.) bio je zajednički ministar financija od 1903. do 1912., od 1915. do 1916. zajednički ministar vanjskih poslova, a od veljače 1917. do travnja 1918. ponovno zajednički ministar financija. Opširnije vidjeti: *Meyers Lexikon*, sv. XII., Leipzig, 1925., 1123., i sv. VI., Leipzig, 1927., 877; L. THALLÓCZY, *Benjamin von Kállay, Gedenkrede*, Budimpešta, 1909.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, 123–125.

reformnih ideja masama trebalo je biti organizirano moderno svećenstvo, koje je pripadnike svih konfesija moralo odgajati u lojalnosti prema državi, pa je Austrija ostavila miletski sustav tretirajući Bosance kao pripadnike religijskih, a ne nacionalnih zajednica, jer je to odgovaralo okupacijskom cilju – ograničenju rasta srpskog i hrvatskog nacionalizma, ali vrlo je diskutabilan autorov zaključak da je poistovjećivanje Srba s pravoslavljem i Hrvata s katoličanstvom služilo dominantnim silama u Monarhiji kao oružje protiv ujedinjenoga jugoslavenskog pokreta na lingvističkoj bazi, jer nije detaljnije objasnio karakteristike toga navodnog pokreta niti njegove predstavnike.⁴ Glavnom slabošću modela kulturne misije Okey je držao precjenjivanje učinkovitosti zapadne vladavine u uvjetima bosanskog društva, jer je, prema njegovu mišljenju, okupacija prekinula izgrađene međusobne odnose tijekom osmanske vladavine, ali nije prepoznala velik kulturni jaz između novih vlasti i podanika te niz svakodnevnih posebnosti koje su lako prerasle u civilizacijske podjele kod »Bosanaca«, a određivale su identitet prema okolnom kršćanskom svijetu, jer bosanski kršćani nisu bili samo katolici i pravoslavci nego i potencijalni Hrvati i Srbi.

Osvrnuvši se na zadnja desetljeća osmanske uprave u BiH, Okey je nazivanje političkog djelovanja Huseina kapetana Gradaševića pokretom za buržujsko civilno društvo i multi-konfesionalnu Bosnu ocijenio kao pretjerivanje novije historiografije, ali kao njegovu posljedicu istaknuo je zaživljavanje jakog bosanskoga muslimanskog identiteta s vlastitom povijesnom perspektivom. Podrijetlo srpskog naroda u BiH povezao je s pravoslavnim Vlasima, koje je opisao kao ne-Slavene asimilirane u srpstvo preko pravoslavlja, ali se nije složio s Ivanom Franom Jukićem kako srpsko ime nije bilo poznato u BiH, nego je naveo da je, u skladu s balkanskim poistovjećivanjem religije s etnicitetom, ono imalo i vjerske i nacionalne konotacije.⁵ Okey je istaknuo da su srpske nacionalne težnje bile stvar male neodlučne i podijeljene elite, tj. bogatoga pravoslavnoga trgovačkog sloja, koji je dominirao u pravoslavnim crkvenim općinama u kojima su prevladavali laici, a one su birale episkope, svećenike, učitelje i imenovala upravu, sazivale godišnje skupštine, gradile škole i kontrolirale fondove, što je činilo srpsku autonomiju. Nacionalni program kojim su se općine željele boriti protiv Austrije nagoviješten je na kraju turske vladavine, kada se pojavila ideologija mladoga trgovačkog sloja utemeljena na poistovjećivanju s Europom i na nacionalnoj ideji preuzetoj od europskoga liberalnog nacionalizma, koja je trebala opravdati nacionalne ciljeve, a na Bosnu je utjecala i mlada inteligencija Kneževine Srbije, koja se vraćala sa školovanja u Francuskoj i Njemačkoj i težila oslobođenju svojih »zemljaka« od orijentalnog imperijalizma, tj. turske vlasti. Taj sklop herojske prošlosti i europskog određenja širili su trgovci i učitelji prvo u velike gradove, a zatim i dalje, no Okey je upozorio da bosanski katolici nisu bili u istoj poziciji kao i pravoslavci, jer su u usporedbi s pravoslavicima imali manje crkava, nerazvijenu nacionalnu svijest i klerikalnu elitu zavađenu obranom povijesne pozicije te kao takvi nisu mogli biti oslonac Monarhiji za njezine planove.⁶ Austro-Ugarsku Monarhiju Okey nije doživio kao multi-

⁴ R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 29.

⁵ O problemu identiteta prije austrougarskog razdoblja u BiH u novijoj literaturi vidjeti: Zlatko KUDELIC, »Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini tijekom austrougarske vladavine u novijoj domaćoj i inozemnoj historiografiji«, *Chroatica christiana periodica*, god. XXXII., br. 62., Zagreb, 2008., 33–62.

⁶ Okeyeva ocjena da katolici nisu mogli biti oslonac Monarhiji zbog malobrojnosti upitna je jer brojčana i ekonomska nemoć nisu bile jedini preduvjet izbjegavanja favoriziranja katolika budući da je Austrija izbje-

kulturalnu obitelji u smislu kako ju je oslikavao manifest Franje Josipa I. zbog memoranduma o religijskoj reorganizaciji nastalih u Beču, koji su djelomično dolazili iz katoličkih krugova, naglasivši da prioritete koje je naglasio vladar nisu bili navedeni u službenim publikacijama, dok je administracija na kulturnom polju trebala čekati inicijative od kršćana i muslimana koji će se tome okrenuti kad spoznaju njihove dobrohotne namjere. No budući da je u raspravama o uređenju BiH spornim postalo agrarno pitanje, tj. pitanje je li odnos muslimanskih veleposjednika i kršćanskih kmetova samo odnos zemljoposjednika i zakupnika zemlje ili oblik feudalizma koji će nova vlada jednostavno ukinuti, Okey je zaključio da su viši krugovi prije razmišljali u pojmovima za manje prilagodbe nego se zauzimali za opću reformu.

Analizom Kállayeva ideološkog sustava Okey je zaključio da se Kállaya može držati i liberalom zbog njegova prihvatanja slobode i socijalne modernizacije u duhu mađarskoga predrevolucionarnog pokreta iz 1848., ali i konzervativcem poput svih članova plemićke elite, koja je parlamentarizam shvaćala kao oblik vladavine oligarhije, ali ne i kao vladavinu demokracije. Kállayevu politiku određivao je strah od Rusije i pravoslavnog svijeta, dok kulturni čimbenici nisu imali glavnu ulogu, pa su vjerske hijerarhije i školsko pitanje bili tek četvrti i peti na listi od osamnaest točaka. Prema Okeyevu mišljenju Kállayev je režim, kao i mnogi drugi autoritarni režimi, počivao na pretpostavci da političke reforme trebaju čekati ekonomski napredak, pa mu je misija na prvome mjestu bila ekonomska. Dva glavna cilja, ekonomski napredak i političku stabilnost, namjeravao je držati u ravnoteži i ostvariti ih različitim političkim i vjerskim pritiscima, sve dok ekonomski razvoj ne stvori nove socijalne i kulturne uvjete s gipkom političkom nadgradnjom. Okey je istaknuo da su skrb za zemljoposjednike i podržavanje muslimanske aristokracije bili posljedica Kállayeva uvjerenja da oni potječu od srednjovjekovne vlastele koja je prihvatila islam, što je stvorilo nadu da će s vremenom prihvatiti katoličanstvo jer su sami katolici bili preslabi da bi se Austrija na njih oslonila, pa su mogli samo poslužiti za privlačenje muslimanskih begova.⁷ Kállayeva politika bila je uvjetovana i održavanjem ravnoteže između ispunjenja obveza Austro-Ugarske Monarhije prema Svetoj Stolici i uvjeravanja nekatolika da Austrija zagovara vjersku jednakost, a najveća briga bila mu je srpska zajednica, jer su ga srpski nacionalisti optuživali za diskriminaciju i uvođenje pojma »bošnjačka nacija« radi osporavanja srpske prirode Bosne, koju da je inače priznao u svojoj *Povijesti Srba*.⁸ Osvr-

gavala podržati Hrvate u BiH kako bi izbjela sukob s Ugarskom. To je jasno istaknuo Z. Grijak napomenuvši da bi ometanje mađarskih planova o dominiranju u BiH izazvalo napetosti između Austrije i Ugarske, a prohrvatska politika u BiH utjecala bi i na hrvatsko-ugarske odnose u Hrvatskoj i Slavoniji i dovela u pitanje dualistički ustroj Monarhije. Grijak je spomenuo i Strossmayerovo strahovanje da bi Mađari mogli poduprijeti muslimanski veleposjednički sloj zbog ambicije za pripojenjem BiH Ugarskoj te da Mađari u BiH i Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji imaju isti cilj – hrvatsku naciju, u koju je Strossmayer uvrstio i katolike u BiH, pretvoriti u poslušno oruđe za ostvarenje krajnjeg cilja, mađarske države. Potvrdu da se Austrija vrlo obzirno odnosila prema Ugarskoj, uvažavajući njezine zahtjeve prije negoli zahtjeve svih ostalih, iznio je i sam Okey na kraju knjige, primijetivši da su Hrvati uoči Prvog svjetskog rata računali na cara i dvorske krugove u situaciji kada je Franjo Josip I. prije podržavao Ugarsku nego Hrvatsku. Opširnije: Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, 148–151, 154.

⁷ O planovima austrougarskih vlasti da će s vremenom doći do masovne konverzije muslimana na katolicizam i o tome da su na taj način težile stvoriti državotvorni hrvatsko-muslimanski blok protiv velikosrpskih aspiracija prema BiH vidjeti: Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, 163–164, 248–251.

⁸ O reakcijama na Kállayevu *Povijest Srba* i o njegovim političkim idejama opširnije vidjeti R. OKEY, »A Trio

nuvši se na problem identiteta u BiH, Okey je ustvrdio da Kállay nije mislio na Bosnu kao primarno državni entitet, jer je sâm naglašavao da će ona stalno ovisiti o vanjskoj potpori, nego se nadao iskoristiti povijesnu muslimansku svijest, odnosno ideju o različitim bosanskom identitetu kao sredstvo zaštite od srpskih i hrvatskih zahtjeva, a koncept bošnjačke nacije je i nakon 1945. korišten kao politički odgovor na problem jezika i kao barijera srpskim i hrvatskim zahtjevima. Prema njegovu mišljenju, Kállayeva politička filozofija predviđala je da će carstvo s modernizacijskom misijom položiti temelj europske kulture u BiH otklanjanjem bošnjačkog ekskluzivizma i utiskivanjem austrijske moći i progresivnosti, sa zadovoljavanjem potreba pojedinih konfesija i prilagoditi ih bezbolno za modernizacijski proces. To je trebalo postići strategijom obuhvaćanja muslimana, pravoslavaca i katolika u širi bosanski entitet kao barijeru pansrpskim i panhrvatskim interesima, pa je Kállay bosanske zajednice nastojao tretirati kao religijske grupe kojima je bilo u interesu prihvaćanje vjerske tolerancije i jednakosti. No moramo napomenuti da Okeyevo stalno naglašavanje kako je Kállay kulturnu misiju u BiH namijenio Austriji previđa činjenicu da je u Kállayevoj koncepciji kulturna misija u BiH trebala biti povjerena ponajprije Ugarskoj zbog povijesnih, ekonomskih i geopolitičkih razloga. Kállay je BiH držao ugarskim interesnim područjem unutar dvojne Monarhije, a tu je ideju posebno zagovarao u djelu *Die Lage der Mohamedaner in Bosnien von einem Ungarn*. Svoje zauzimanje za pripojenje Bosne i Hercegovine Ugarskoj i vladavinu Ugarske na Balkanu pokušao je u svojim djelima argumentirati i geostrategijskim razlozima težeći Ugarsku promovirati u braniteljicu Monarhije na njezinim jugoistočnim granicama. Začetke takvih ideja, na čije je oblikovanje uvelike utjecao J. Andrassy, nalazimo i u njegovu nastupnom govoru u Ugarskoj akademiji pod naslovom *Ungarn an der Grenzen des Orients und des Occidents*, u kojem iznosi misao o kulturnoj misiji Ugarske u povezivanju europskog Istoka i Zapada.⁹

Okey je primijetio da se habsburškoj kulturnoj misiji u BiH suprotstavila mala obrazovana manjina među balkanskim kršćanima, koja je težila za nacionalnom obnovom, ističući da su i oni Europljani koji traže pristup europskoj civilizaciji i namjeravaju biti aktivni instrument prosvjeđivanja, a nikako objekt procesa koji je trebao legitimirati okupaciju. Ključ Kállayeva pristupa Okey je vidio u pretpostavci da bi bosanskohercegovački muslimani, katolici i pravoslavci sve austrijsko trebali doživjeti kao superiorno i uzdati se u

of Hungarian Balkanists», 237–245.

⁹ U isticanju argumenata zbog kojih bi Bosna i Hercegovina prilikom preustroja dualističkog uređenja Austro-Ugarske Monarhije trebala pripasti Ugarskoj Kállay je napisao: »Lassen wir die Bezeichnung der historisch-geographischen Schule gelten, so ist dieses Gebiet durch seine historischen Grenzen auf Ungarn angewiesen. Allein nicht nur in der Lage Ungarns, sondern auch in der heutigen Gestaltung der Habsburgischen Monarchie gelangt in erster Linie die südöstliche Grenze zur Geltung. Denn während längs des österreichischen Kaiserstaates die russische Grenze 1.000, die italienische 500, die des Deutschen Reiches 1.400 km lang ist, berührt die Nordgrenze der Balkanhalbinsel – einschliesslich Rumäniens – die ungarische Grenze in einer Länge von 1.500 km. Wir wollen aus der Theorie der Grenzlänge keine zu weit gehenden Folgerungen ziehen, doch ist es unbedingt gewiss, dass sowohl für die Habsburgische Monarchie, als auch insbesondere für den ungarischen Staat die nach dem Balkan benannte südosteuropäische Halbinsel als unmittelbarste Interessensphäre für Ungarn in Betracht kommt« (*Die Lage der Mohamedaner in Bosnien von einem Ungarn* [B. Kállay], Beč, 1900., 9., 126); Benjamin KÁLLAY, »Ungarn an der Grenzen des Orients und des Occidents«, *Ungarische revue* (1883.), 428–489; Zoran GRIJAK, »Benjamin Kallay i vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler. Problemi katolicizma u Bosni i Hercegovini«, *Prilozi*, 33., Sarajevo, 2004., 101–134; Zoran GRIJAK, »Političke i diplomatske okolnosti pokušaja uklanjanja nadbiskupa Stadlera iz Sarajeva 1913. godine«, *Croatica christiana periodica*, br. 54, god. XXVIII, Zagreb, 2004., 153. i bilj 14. na 154. stranici.

moć autoriteta, a istraživanje bosanske povijesti trebalo je potaknuti osjećaj separatnoga identiteta. Zato je u publikacijama trebalo naglašavati bošnjački nacionalni identitet djelomično ukorijenjen u muslimanima, u udžbenicima se izbjegavalo njihovo vrijeđanje, a pisani su u svrhu razvijanja nacionalne samosvijesti i naglašavanja veze Bosne s Monarhijom i djelomično s Ugarskom. Okey je naglasio da su zapadni novinari i izdavači prihvatili Kállayevu politiku i njegovu sliku BiH, koju je nazvao intelektualnim projektom učvršćenja Bosne i Hercegovine u Monarhiju njezinim odvajanjem od susjeda i stvaranjem separatnoga povijesnog identiteta, bez obzira na to što je strogo ograničavao i kontrolirao njezine veze sa svojim susjedima. Ideja o spajanju bosanske prošlosti i sadašnjosti s austrougarskim interesima i europskim imperijalizmom impresionirala je suvremenike i brzo je prihvaćena u međunarodnim krugovima, ali Okey je zaključio da je Kállayeva navodna promjena u odnosu prema Srbima bila više prividna nego stvarna, dok je odnos s katolicima i muslimanima bio paradoksalan i postavljao pitanje je li njegova strategija izravno težila stvoriti vodeći element od muslimana ili ih spriječiti da se okrenu Hrvatima ili Srbima. Neuspjehu tih planova djelomično je pridonijelo i prihvaćanje Karadžićeve gramatičke norme i pravopisa, što su pozdravili i radikalni Srbi, ali i ostale manjkavosti sustava, kao što su pitanje jezika i ispunjavanja srpskih zahtjeva, tumačenje povijesti te zadovoljavanje kriterija koje su si postavile same vlasti.¹⁰

Govoreći o Kállayevu odnosu prema Srbima, Okey je napomenuo da je elita Srbiju nastojala prikazati kao europsku državu koja je to zaslužila herojskom prošlošću srpske nacije, a slika Srba kao mučenika za slobodu izmiješana s kosovskim mitom prenešena je u literaturu i razvijana kroz narodne pjesme, poeziju i dramu. To srpstvo temeljilo se na tezi da Srbi nisu samo pravoslavni Srbi nego i nepravoslavni Bosanci, Makednoci, Crnogorci i Hrvati zbog jezične sličnosti, pa je srpski nacionalizam bio sastavljen od devetnaestostoljetnog Herderova lingvističkog nacionalizma i starijih tradicija pravoslavne zajednice podređene Turcima. No zaključkom da je i za vrijeme Austrije sklonog Milana Obrenovića tisak u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni nudio drukčiju sliku srpstva od onog koje je htio Kállay, Okey je zapravo samo ponovio tezu Z. Grijaka o slobodnom djelovanju srpske propagande iz Srbije i tijekom Obrenovićeve vladavine, a za neuspjeh Kállayeve ideje srpstva u Bosni držao je odgovornima i srpske radikale u Beogradu, koji su napadali austrijsku politiku, i samog Kállaya zbog njegova beskompromisnog odgovora na reakciju bosanskih urbanih Srba na restrikcije koje im je nametnuo na zahtjev za kulturnom autonomijom (samoupravom u crkvenim i školskim poslovima). No Okey nije prihvatio ocjenu mađarske strane da su Kállayevi postupci prema Srbima dokaz njegove srbofilije, nego je u njima vidio odraz Kállayeva plana da bosanski pravoslavci ostanu tradicionalna vjerska zajednica, pa nije ni prihvatio zahtjev mostarskih Srba da se njihovo pjevačko društvo nazove srpskim, jer je vlada poimala religiju i nacionalnost tako da je prihvaćala ili samo ekskluzivno »pravoslavno« društvo koja bi izvodilo samo religioznu glazbu ili nacionalno pjevačko društvo otvoreno za sve, jer je vlada držala da je »cijela populacija te provincije istog podrijetla i nacionalnosti.« (!?)¹¹

Različite reakcije stručne javnosti zacijelo će izazvati Okeyev stav da sarajevskog mitropolita Savu Kosanovića ne treba isključivo smatrati ni borcem za obranu srpstva niti ek-

¹⁰ R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 56–57, 59, 61–65, 68–71, 73.

¹¹ R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 74–76; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, 232.

sponentom velikosrpskih ambicija, jer unatoč tome što se nije htio niti odmaknuti od nacionalističkih krugova, istodobno je iskazivao lojalnost državi i doživljavao napade srpskih krugova. Iako je zaključio da prijedlog o osnivanju sličnoga katoličkog društva za BiH nije predstavljao prozelitizam, kako ga je doživio Kosanović, te da njegova reakcija nije bila proračunati manevar, Okey je pravi razlog za Kosanovićevo ponašanje pronašao u vladinu odbijanju utemeljenja sličnog tijela u Sankt Peterburgu za bosansko pravoslavlje, što je, prema njegovu mišljenju, pokazalo da vlada nije bila spremna prihvatiti crkvene darove iz Rusije.¹² Okey se priklonio Kraljačićevu mišljenju da se država Kosanovića htjela riješiti, ali da je oklijevala zato što je uložila puno u njega, a teško je bilo naći njegova odgovarajućeg nasljednika jer je Kosanovićevim imenovanjem trebalo prekinuti praksu da metropolitova lojalnost vladi nije ujedno značila i njegov veliki utjecaj na vjernike. Kállayev ponašanje u toj situaciji Okey je objasnio tezom da službenici trebaju referirati sva pitanja o jurisdikciji države i Crkve ministarstvu, a ne vjerskim vođama, što da se kosilo s »tradicijom bosanskih pravoslavaca da laici prkose stranoj crkvenoj hijerarhiji« (?!), a kako je siromašno svećenstvo bilo pod velikim pritiskom laičkih članova pravoslavnih općina, ili samo postalo vođama nacionalističkih tendencija, stvaranje svećenstva po austrijskoj slici pokazalo se obeshrabrujućom zadaćom.¹³ Kállayu je Okey predbacio da nije dovoljno pomogao Kosanoviću u očuvanju kredibiliteta u njegovoj vjerskoj općini, nazvavši to nerazumljivim aspektom Kállayeva djelovanja jer je istodobno dodjeljivanje habsburškog odlikovanja Kosanoviću slabilo njegov ugled. Napomenuvši da se Kállay zapravo vodio tradicionalnom podređenošću Pravoslavne crkve državi, ali da je od toga bio spreman i odstupiti, Okey je zaključio da je Kosanoviću zapravo bila namijenjena uloga vladina oslonca u provođenju njezinih planova, ali je njegova ostavka raspršila ideju o stvaranju vjerskog vođe u srpskoj zajednici s kojim bi vlast mogla surađivati.

Kao najutjecajniji časopis u BiH za srpsko pučanstvo Okey je istaknuo *Bosansku vilu*, koja je ideju nacionalnog principa poistovjećivala s moralnim napretkom i iznosila tezu da razvoj nacionalne kulture Srbâ slijedi primjere naprednih nacija. Zato je i pozdravljala organiziranje srpskih pjevačkih društava prema primjeru tadašnjih obrazovanih nacija, odnosno organiziranje siječanjskih koncerata u čast sv. Save u gotovo svim srpskopравoslavnim općinama u kojima je postojala srpskopравoslavna škola i njegovala se srpska po-

¹² Spomenuto društvo utemeljeno je 1882. godine pod imenom *Austrijska dobrotvorna ustanova za Bosnu i Hercegovinu* (*Österreichischer Hilfsverein für Bosnien und Herzegowina*) pod pokroviteljstvom nadvojvode Albrechta, a cilj mu je bio izgradnja katoličkih crkava, škola odgojnih zavoda i davanja stipendija studentima katolicima. Kosanović je reagirao na vijest o osnivanju društva samo na temelju tendencioznih novinskih članaka u austrijskim i srpskim novinama, ne osvrnuvši se na članke u katoličkim novinama. Opširnije: Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, 231–232, 670, bilj. 1137–1140.

¹³ Ovaj Okeyev zaključak teško je prihvatljiv uzmu li se u obzir podatci T. Vukšića, R. Vrankića i Z. Grijaka o Kosanovićevu slučaju. Grijak je ustvrdio da su vlasti imale povjerljiva izvješća svojih konfidenata koja su potvrđivala Kosanovićevu povezanost sa srpskim nacionalnim pokretom u Monarhiji, a da je Kosanović bio najutjecajniji širitelj vijesti o navodnim unijatskim planovima Monarhije. Motiv za to, prema Grijakovu mišljenju, bilo je stvaranje osjećaja ugroženosti i nepovjerenja prema Monarhiji među pravoslavnim kršćanima, za što je mogla poslužiti činjenica da su vladar i pretežni dio vjernika ispovijedali katoličku vjeru. Zanimljivo je da biskup Strossmayer nije držao Kosanovića autorom sporne okružnice kojom je Katoličku crkvu optužio za prozelitizam, nego karlovačkog mitropolita Teofana Živkovića i njegova brata Jovana Živkovića, koji je bio predstojnik za unutrašnje poslove u Mažuranićevoj vladi. Opširnije: Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, 229–240. Opširnije: T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi*, 174; Petar VRANKIĆ, *Religion und Politik*, 148–149.

vijest. Začetke sukoba sa Srbima Okey je vidio u prijedlozima Zemaljske vlade o obrazovanju, jer su, prema njegovu mišljenju, vlasti, koje su zagovarale interkonfesionalno školstvo i zahtijevale da konfesionalne škole slijede program i udžbenike interkonfesionalnih škola, sa zadovoljstvom gledale pogoršanje položaja srpskih konfesionalnih škola, koje su bile politički nepouzdanе. Okey je istaknuo da, unatoč podizanju većeg broja državnih škola, nije bilo moguće govoriti o odumiranju konfesionalnog sustava te upozorio da su srpska oporba i tisak čitateljima nudili tekstove o intrigama protiv Srba, a takvi »mini ratovi«, vođeni za utjecaj u bosanskoj provinciji, bili su vrlo važni u oblikovanju nacionalizma bosanskih Srba. Zaključio je da je Kállay razdor između laičkih vodstava srpskopравославних općina i svećenstva htio postići i pitanjem financiranja nižeg, parohijalnog svećenstva, koje je tvrdilo da im prihodi nisu bili dovoljni za one zadaće koje je država od njih zahtijevala, pa se nadao da će se svećenstvo okrenuti protiv vodstva srpskopравославних općina, tj. odvojiti ga od laika koji su ih vodili. Ekonomska sredstva trebala su uspjeti tamo gdje ideološka nisu, odnosno svećenstvo bi dobivalo povećane subvencije, koje bi se mogle svake godine obnavljati prema procjeni lojalnosti Monarhiji, jer su i Kállay i civilni adlatus (građanski doglavnik) Hugo Kutschera zaključili kako su u balkanskim zemljama pravoslavne konfesionalne škole imale ponajprije nacionalni, a ne konfesionalni karakter i služile su kao političko oruđe za odgoj mladeži s ekstremnim političkim tendencijama, koje određuju vodeći krugovi, a u nacionalnoj instituciji kao što je bila Srpska pravoslavna crkva nije bilo moguće pronaći teologa koji bi odgovarao režimu.

Kao drugi izvor sporova Okey je spomenuo odluku o certifikatu o političkoj pouzdanosti za sve učitelje srpskopравославних škola, čijim su provođenjem mnoge škole samo s jednim učiteljem mogle ostati prazne za duže vrijeme, a zbog loših uvjeta rada u konfesionalnim školama režim je pretpostavljao da će materijalnim nagradama svećenstvu spriječiti da loše obrazovano svećenstvo raspiruje sumnje prema državnoj obrazovnoj politici. Prema Okeyevu mišljenju, Kállay je svojim cenzorskim postupcima, tj. namećanjem bošnjačkog jezika, odbijanjem dozvole za otvarenjem srpskih čitaonica zbog njihove nacionalne i religijske isključivosti, izbacivanjem svih povijesnih ličnosti osim svetog Save, ali i toleriranjem *Bosanske vile* i njezina urednika htio samo poraziti radikalno laičko krilo bosanskih Srba, nakon čega bi se postigao sporazum s onima koji su odustali od nerealnih snova. Pritom je sučeljavanje laika i Crkve bilo samo sredstvo, a ne cilj, jer su na kraju ipak umjereni laici trebali biti sigurnija potpora nego Srpska pravoslavna crkva. Okey je zaključio kako je cilj vladinih mjera bilo prisiljavanje crkvenih općina da prihvate statut koji je predviđao državnu kontrolu i nadzor svećenstva, pri čemu je trebalo izolirati mostarsku pravoslavnu općinu, ali je Zemaljsku vladu označio odgovornom za pretvaranje bosanske opozicije u veći pokret, kao i Kállaya, za kojeg je ustvrdio da je svojom politikom kohabitacije *Bosanske vile* i kampanjom bošnjaštva tražio akomodaciju sa Srbima, kao na početku suradnje s civilnim adlatusom barunom Fedorom Nikolićem (1882.–1886.) i mitropolitom Kosanovićem, koja je bila teško provediva zbog toga jer je bilo teško procijeniti kada je provesti u djelo. Kao razloge zbog kojih se srpsko pučanstvo okrenulo od austrijskih vlasti Okey je naveo stalno napadanje srpskih škola i institucija te Kállayev podcjenjivački odnos prema strategiji identificiranja bosanskih Srba s Crkvom, što se, navodno, vidjelo po ciničnom postupanju sa za-

htjevima srpskog klera i očekivanom iskazivanju ponizne ovisnosti crkvene hijerarhije o vlasti.¹⁴

Govoreći o odnosu novih vlasti prema muslimanima, Okey je istaknuo da je razlika između izravnog vlasništva nad beglukom i kmetske čestice bila bolna točka za bosanske zemljoposjednike. Prihvatio je Kamberovićevo mišljenje da kategorija begluka nije izum Austrije, naglasivši da je ona u Bosni samo nastavila kasnoosmanske trendove borbe aga i kmetova za preokretanjem osmanskih normi u njihovu korist¹⁵, ali i primijetio da austrijska misija nije bila popularna zbog plaćanja desetine u novcu, rasta populacije u odnosu na obrađivanu zemlju, sloma kućnih zadruga i neadekvatnosti vladinih mjera za podizanje standarda, od čega nisu bili izuzeti ni slobodni kršćanski ni muslimanski seljaci. Strogi konzervativizam reis-ul-ulemâ i njihovo protivljenje Monarhijinim planovima za Okeya su bili posljedica činjenice da muslimanska manjina u Bosni nije imala administrativnu ulogu i gospodarski je bila čvrsto pritisnuta kršćanima, pa se pojavila nada u obliku očuvanja zastarjeloga zemljišnog sustava. Bosanski su muslimani svoju situaciju gledali u egzistencijalnim pojmovima, gdje je svako odstupanje od tradicionalnih puteva značilo prijetnju za cijelo islamsko naslijeđe. Okey je naglasio da se Kállay oslanjao na begovsku tradiciju, koja je, prema njegovu mišljenju, potjecala od bogumila, pa je njegovao bliske odnose s vodećim muslimanskim obiteljima, a posebno se pazilo na prednost i prestiž muslimanâ, što potvrđuje činjenica da je u 58 gradova, od njih 61, gradonačelnik bio musliman. No zaključio je da unatoč tome mjere koje su trebale privući muslimane nisu izbrisale njihov osjećaj nejednakosti jer je i sam Kállay bio suzdržan prema islamskoj sposobnosti za prilagođavanje modernom svijetu. Kao pripadnik ugarskoga konzervativnog plemstva, koje je mislilo da će reformni pokret doći odricanjem zemljoposjedničke klase od feudalnih povlastica i prihvaćanjem tržišnog kapitalizma, tražio je oslonac među zemljoposjednicima, a u praksi se pokazalo da utemeljene obrtničke škole nisu zaustavile propadanje urbanoga muslimanskog stanovništva. Kállayeve filozofsko-sociološke spekulacije o Istoku i Zapadu, prema Okeyevoj procjeni, odgovarale su onome što je E. Said nazvao orijentalizmom, a to stanje trebalo je riješiti obrazovnim miješanim sustavom, koji bi predstavljao kompromis između tradicije i zapadnjaštva. Zato su stvorene reformirane vjerske osnovne škole za učenike čiji roditelji nisu htjeli potpuno zapadnjačko obrazovanje, koje su postale alternativa za državne škole u ruralnim područjima. Prema vladinim prijedlozima, obrazovna reorganizacija trebala se razviti putem dotacija iz vakufa pojedinim školama, a ne stvaranjem školske administracije, što je podsjećalo na subvencije pojedinim pravoslavnim svećenicima, a ne na odredbe o prihodima za sve njih. No kako je povećanje reformiranih osnovnih škola u Hercegovini izazvalo opadanje broja muslimana

¹⁴ R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 75, 79–82, 85, 87, 90–91. Okeyev zaključak o postojanju umjerenog krila Srba u BiH nije uvjerljiv, jer on nije posebno istaknuo ni jednog umjerenog pripadnika srpske zajednice koji bi bio politički utjecajni od pripadnika radikalnog krila i mogao ih ugroziti. Osim toga, budući da je Okey napomenuo kako su pravoslavne konfesionalne škole isključivo imale nacionalni karakter, a da u SPC-u nije bilo moguće naći teologa na kojeg bi se vlast mogla osloniti, nije jasno preko kojih bi utjecajnih institucija umjereni laici mogli potisnuti radikalno krilo, niti je vjerojatno da bi Kállay uopće pridobio sve niže pravoslavno svećenstvo na svoju stranu ako je i među njime bilo pristalica radikalnoga laičkog krila. Opširnije: Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, 230, 327, 240–243.

¹⁵ R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 94; Husnija KAMBEROVIĆ, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Sarajevo, 2005., 328, 352.

u državnim školama i sumnju da je cilj toga bio oslabiti školovanje muslimana u državnim školama, vlasti su se bojale poticati stvaranje još jednoga konfesionalnog sustava. Reformirani mektebi ostali su čisto vjerske škole, njihovi polaznici bili su obvezni pohađati državne škole, a pitanje da li reformirane osnovne vjerske škole trebaju služiti pozapadnjačenju ili islamističkim ciljevima ostalo je otvorenim.¹⁶

Okey je primijetio da je, usprkos Kállayevoj pretpostavci da islamske institucije nisu sposobne preživjeti ako ih država zanemaruje, država na kraju morala priznati da su popularnije bile državne interkonfesionalne škole, koje su podučavale i sekularne predmete, i zaključila da je najbolje te muslimanske vjerske škole asimilirati u državni sustav, izostavljajući njihovo ime (ruždija) zbog vjerskog značenja. Politika bošnjaštva, koja je simbolički favorizirala muslimane, prema njegovu mišljenju radila je protiv interkonfesionalnih škola na obrazovnom polju podvrgavanjem njihovih interesa održavanju širega državnoga školskog sustava, iako ih je Kállay podržavao kao potporu režimu i kao sredstvo muslimanske integracije, a stupanj pozapadnjivanja neizbježno je ograničila činjenica da je Kállay više volio raditi putem sustava državnog sponzoriranja škola, koji muslimani nisu prihvaćali. Okey nije prihvatio tezu da su Kállay i Kutschera ustrajali u držanju muslimana u neznanju kako bi njima lakše vladali, nego istaknuo da su vlasti pozorno motrile rad muslimanskih škola i željele ih podupirati, naglasivši da je opozicija novom poretku u BiH nastala zbog nezadovoljstva begova vladinim zakonima o lovu i šumama i režimskim povlađivanjem kmetova te zbog žalbi da se pozapadnjivanjem obrazovanja ugrozio islamski način života. Upozorio je da je austrijska politika strahovala od povezivanja muslimana sa Srbima, što je bila dugogodišnja beogradska strategija, pa je i Kállay 1893. primijetio da je srbofilija bila privatno vrlo prisutna kod mnogih mladih muslimana. Samostalna opozicija pojavila se slučajno, kao posljedica konverzije Fate Omerović,¹⁷ koja da je iskorištena za postavljanje zahtjeva za kulturnom autonomijom u Hercegovini kao kod Srba, i to zbog taktičke pogreške koju je napravila vlada odgovorom da su za slučaj otmice odgovorni muslimani koji su propustili čuvati svoje religijske i kulturne institucije. Vladin pristup karakterizirala je ideja kako će muslimani sami spoznati neadekvatnost svojih institucija i prigrliti pozapadnjivanje, ali je Okey procijenio da, iako su muslimani pojedinačno dijelili austrijsku spoznaju o potrebi reformi, nije bilo vjerojatno da će ta kultura kao cjelina prihvatiti mišljenja i stavove vladajućih krugova o njoj.¹⁸

Hrvatima je, prema Okeyevu mišljenju, najveću promjenu donio vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler zahtjevom za povlačenjem franjevacu u samostane, ali je Vrankićevu procjenu kako franjevci nisu bili gubitnici zato što su kontrolirali većinu župa i zbog vladina nastojanja da izjednači fundiranje sekularnog i regularnog svećenstva Okey prihvatio samo za razdoblje oko 1914. godine, naglasivši da su tijekom cijelog razdoblja okupacije subvencije franjevcima bila male, a većina njihovih projekata morala je biti napravljena samostalno. Prema njegovu mišljenju, tada se pojavio nacionalni osjećaj i među svećenstvom kao reakcija na porast radikala i njihove ideje Velike Srbije u Beogradu, a ogorčenost u Hercegovini

¹⁶ R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 94–98, 99–103.

¹⁷ O ovom slučaju vidjeti: T. VUKŠIĆ, *Međusobni odnosi*, 157, 160; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, 195, 196, 662.

¹⁸ R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 105–107.

pojavi se i kao rezultat režimske represije nacionalnog imena, pritiska na vjerske škole i intenzivnoga državnog nadziranja. Vlasti su postale nervozne zbog vidljivoga političkog raspoloženja među svećenstvom i zbog izloženosti mladih franjevaca idejama u Monarhiji tijekom njihova studiranja, a službenu zabrinutost vlasti zbog hrvatskog nacionalizma Okey je ilustrirao zabranom dalmatinskoga *Narodnog lista*, kojeg su sarajevske vlasti proglasile opasnijim od *Velike Srbije*, zato što je izlazio u Monarhiji. No sporan je Okeyev zaključak da je Stadler za obrazovne potrebe klera dobivao vladinu novčanu potporu jer su kroz njegove ruke išli prihodi za fondove, da su franjevci najveći dio sredstava za održavanje zgrada i podizanje novih dobivali sami te da je Zemaljska vlada na katolike, koji su činili svega polovinu pučanstva onog broja koji su činili pravoslavci, potrošila tri četvrtine više novca u sedamnaest godina nego na pravoslavce u osamnaest. Okey je zaključio da je Grijak prihvatio suvremene katoličke žalbe o njihovu nedovoljnom financiranju u usporedbi s drugim konfesijama, iako je, prema Grijakovoj knjizi, i zemaljski poglavar Johann Appel istaknuo kako Pravoslavna crkva uživa bolji tretman od Katoličke crkve i dobiva veću materijalnu pomoć, dok je Katolička crkva u BiH zbog nedobivanja zadovoljavajuće državne novčane potpore, odnosno osporavanja prava za prikupljanje sredstava iz drugih izvora, bila prisiljena tražiti inozemna sredstva od različitih katoličkih udruga i utjecajnih pojedinaca u Monarhiji i izvan nje. To Okey nije naveo kao razloge dobivanja međunarodne pomoći, niti činjenicu da je Pravoslavna crkva dobivala i državnu pomoć i sredstva prikupljena od vjernika organiziranih u crkvene općine.¹⁹

Naglasivši da kod Stadlera nisu bili presudni njegovi pogledi koliko njegovo beskompromisno zalaganje za njih i njihovo apsolutno prihvaćanje od strane drugih, Okey ga je nazvao kritičarem dogmatizma i socijalnog konzervativizma devetnaestostoljetne svjetovne države i Ahilovom petom države koja ga je imenovala, ali nije mogla postupiti s Katoličkom crkvom kao s drugim konfesijama pa makar razlike bile samo na marginama i samo pitanje forme. Okey je u tome vidio klicu muslimanskih i pravoslavnih optužaba za katoličku propagandu koje da je podupirala država, koje su, prema njegovu mišljenju, u najvećoj mjeri bile pretjerivanja jer je u svojoj biti država bila ideološki sekularna. Strossmayerovu sklonost Stadleru Okey je objasnio Strossmayerovim gubljenjem iluzija o Srbima, a na temelju Grijakova opisa svetojeronimske afere zaključio je da se Beč bojao hrvatskog nacionalizma, kad je uskratio zavodu hrvatsko ime, i ugarskog pritiska, a uz to su Rusija i Francuska podržale crnogorske zahtjeve. Okey je napomenuo da, usprkos Stadlerovu stavu o prvenstvu Crkve nad državom, ni u kom slučaju nije bio upitan njegov patriotizam, ali da su s pojavom laičke inteligencije u zajednici, čiji su članovi prihvaćali Stadlerova polazišta, spornima postali hrvatsko-muslimanski odnosi i pitanje konverzija. Upozorio je da je načelo religijske tolerancije i nepristranosti, koje je Austrija proglasila kako bi ponajprije umirila muslimane, ograničavalo slobodnu promjenu vjere, koja se kosila s islamskim načelom da se napuštanje islama kažnjava smrtnom kaznom, te zaključio da je onaj dio hrvatske historiografije, koji govori o diskriminatorskom odnosu režima prema katolicima u BiH, zapravo preuzeo katoličke optužbe da su vlasti činile sve da preobraćenike s islama na katoličanstvo vrte njihovim islamskim obiteljima. Iako je Okey Grija-

¹⁹ R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 110–113; 114, bilj. 27; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, 653; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, 153, 236–237, 240, i bilj. 1187. na 673. stranici.

kovu knjigu o Stadlerovu političkom djelovanju ocijenio pohvalno, nazvavši je vrlo profesionalno napisanim djelom, nije prihvatio Grijakovu tezu da je cilj austrougarskih vlasti bilo stvaranje uvjeta za kontinuirano slabljenje katoličke zajednice u BiH radi provođenja međukonfesionalne ravnoteže, nego ju je nazvao uskrnućem »tradicionalne nacionalističke interpretacije« koja previđa činjenicu da cilj režima nije bilo slabljenje katolika, nego ispravljanje posljedice režimske politike koja je prijetila destabilizirati zajednicu čiju je postojeću slabost režim želio ublažiti, ali nije konkretno naveo koje su to bile posljedice režimske politike za katoličku zajednicu.²⁰ I Vrankićevu tezu da je za neuspjeh provođenja konverzija po odredbama iz 1895. godine bila kriva vlada, Okey je držao ponavljanjem teze katoličke hijerarhije da je svaka konverzija na katoličanstvo postala prilika za nekatoličku agitaciju i da su službenici podupirali zahtjeve rodbine za povratkom onih koji su htjeli prihvatiti katoličanstvo. Prigovorio mu je i da je ispustio neke aspekte koji govore drukčije o ovom pitanju, primjerice Kállayevu objašnjenje Kutscheri da su bosanske vlasti, jednom kad je Rim osudio Naredbu o konverzijama iz 1891., mogle ili potisnuti katoličku opoziciju ili prihvatiti situaciju i prigušiti zabrinutost nekatolika sustavom ustupaka i pritiska, ali da vlasti nisu bile spremne riskirati sukob s Katoličkom crkvom. Rješavanje problema konverzija od slučaja do slučaja za Okeya nije predstavljalo nepopustljivo neprijateljstvo prema Katoličkoj crkvi, što je obrazložio zaključkom da je Zemaljska vlada četiri slučaja konverzije na koje se Stadler tužio 1895. godine držala slučajevima za koje se svećenstvo već pripremio i provelo kad je kompromis postignut, ali je bilo razočarano ishodom. Osvrnuvši se na Stadlerove primjere konverzija, napomenuo je kako su vlasti tvrdile da su samo željele savjetovati pojedince kako se ponašati tijekom procesa, ali da su ih katolički svećenici loše savjetovali, da je postupak kod nekih konverzija omalovažavao pravnu proceduru bez povoda, a da su neka vjenčanja nakon bijega bila popraćena »provokativnim isticanjem hrvatskih simbola« (!?). Okey je ustvrdio da način na koji su te manifestacije organizirane otvara sumnju kako se tu radilo o slobodnom iskazivanju vjerskog odabira te primijetio da događaji koji su se zbivali među nekatoličkim slugama u katoličkim obiteljima nisu trebali potaknuti Crkvu na tako strastvene protuoptužbe kao što to dopušta Vrankić. Iako je prihvatio ocjenu da su Srbi i muslimani Stadlera napadali s gledišta vjerskog tradicionalizma, koji se nije obazirao na želje pojedinca, Okey je naveo da teza o Stadleru kao branitelju slobode vjerovanja i savjesti nije značila da je on tom pojmu pridao smisao kakav on ima u modernom društvu, nego da je Stadler time branio tradicionalnu katoličku doktrinu, što su, prema njegovu mišljenju, potvrdili sami katolički biskupi izjavom da se nisu vodili političkim motivom, nego činjenicom da samo jedna religija može biti u pravu.²¹ Iako je prihvatio Grijakovu tezu da je u sukobu između Stadlera

²⁰ R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 114–118, 287, bilj. 14; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, 130.

²¹ R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 119–120; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, 674–679, 686. Novo svjetlo na Kállayev odnos prema problemu konverzija pruža dosad nekorišteno arhivsko gradivo iz fondova Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva financija, na koje je nedavno upozorio Z. Grijak. On je spomenuo Kállayevu pismo H. Kutscheri od 14. ožujka 1900., u kojem Kállay govori da je reguliranje problema konverzija bilo pogreška austrougarskih vlasti, jer se vjerskim fanaticima (zelotima) među svećenstvom omogućilo poticanje smutnji među pukom, a naredbu o konverzijama iz 1891. godine i njezine dopune nazvao je pogreškom, iako je osobno pridonio njihovoj nastanku. Kállay ujedno zaključuje da su narav ljudi i opće prilike na Istoku takvi da svaka pojedina vjerska grupa teži prema najvećoj mogućoj autonomiji i njeguje separatističke težnje, ujedno nastojeći što više potisnuti druge. Opširnije: Zoran GRIJAK, »Pro-

i članova Hrvatskoga pjevačkog društva »Trebević« oko posvećivanja zastave Stadler bio krivo shvaćen, odnosno da nije hrvatstvo isključivo poistovjećivao s katoličanstvom, nego ga držao bitnom komponentom hrvatstva, Okey se nije složio s Grijakovom tezom da su iza Stadlerovih teškoća s protivnicima u hrvatskom taboru stajali službenici Zemaljske vlade koji su bili članovi Pjevačkog društva »Trebević«, jer je, prema Okeyevu mišljenju, vladin stav bio motiviran željom za obuzdavanjem nacionalističkih ekscesa, koji su mogli ugroziti stvaranje katoličko-muslimanskog bloka protiv Srba, koji je zagovarao Kállay.²²

Analizirajući krizu Kállayeva režima Okey je primijetio da su postignuća na kulturnom polju tijekom njegova razdoblja bila relativizirana odvrćanjem muslimanskih zemljoposjednika od srpske trgovačke elite, lošim stanjem domaćih obrtnika zbog strane konkurencije, stagnacijom poljoprivredne proizvodnje i smanjenjem stočnog fonda. Ekonomska zaostalost slabila je argument da vladini politički oponenti nisu predstavljali navodno lojalno stanovništvo, ali Kállay se nije obazirao na te događaje i vladi je pisao da je uspio organizirati moderan i konzervativan pravoslavni element u Sarajevu i da u provinciji postoje znaci da među srpskom inteligencijom postoji baza za umjerenu stranku ako bi je središnjica opskrbila provladinim novinama. Okey je procijenio da Kállayeva vizija nije uspjela zato što se pretpostavljena suradnja konzervativaca i umjerenjaka s vlastima pokazala varljivom, budući da se vlada i dalje služila nepopularnim tehnikama informatora, podmićivanjem i beznačajnim progonima, a nije vjerovala ni lojalistima, ni konzervativcima ni umjerenjacima. Borba za vjersku autonomiju internacionalizirala je bosansko pitanje, drugi srpski memorandum otkrio je vladinu pogrešnu procjenu suparnikova mentaliteta, a kao glavnu grešku austrijske kulturne politike Okey je spomenuo oporbino stjecanje podrške nižeg svećenstva, na čije zahtjeve vlada nije reagirala, nego se držala kao da je to unutarnja rasprava pravoslavne zajednice. Zbog toga pregovori crkvenog vrha i laičke oporbe više nisu bili samo sukob crkvene hijerarhije i laika, što je Zemaljska vlada tvrdila, nego cijele pravoslavne zajednice i vlade, a prema Okeyevu mišljenju oporbeni pokret dobio je takav zamah zbog Kállayeve političke filozofije, prema kojoj razne faze političkog postupanja zahtijevaju različite politike. To je u sebi nosilo opasnost da će represija iz ranijeg razdoblja otežati pokušaje ublažavanja političkog pritiska, a posljedica je bila političko institucionaliziranje oporbenih bosanskih Srba te povezivanje s bosanskim muslimanima, koji su zajedno tražili bosansku autonomiju pod sultanovim suverenitetom. Činjenica da su članci o srpskom karakteru Bosne bili ostavljeni za daljnje pregovore, prema Okeyevu mišljenju, pobija srpsku historiografiju, koja tvrdi da je postojalo čvrsto

blem konverzija na katolicizam u Bosni i Hercegovini u austrougarskom razdoblju u svjetlu neobjavljenih arhivskih izvora«, u: *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka* (ur. Lovorka ČORALIĆ i Slavko SLIŠKOVIĆ), Zagreb, 2009., 545, 559–560.

²² Valja napomenuti da je Z. Grijak u knjizi opisao kako je Stadler optužio službenike Zemaljske vlade kao krivce koji su inzistirali na odustajanju od katoličkog obreda prilikom posvećenja zastave Hrvatskoga pjevačkog društva »Trebević« u Sarajevu. Naime, zbog pokušaja stvaranja državotvornoga muslimansko-hrvatskog bloka, vlasti su suzbijale svaki pokušaj iskazivanja hrvatske nacionalne svijesti i katolicizma koji su muslimani mogli shvatiti kao prijetnju. Grijak je jasno naglasio da je Stadler bio skeptičan prema tom planu i držao da Hrvati svoje gospodarske, političke i kulturne interese ne trebaju žrtvovati nereálnim planovima austrougarskih vlasti, jer se to zbivalo u vrijeme bliske srpsko-muslimanske suradnje u borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju, koja se prema vlastima postavila oporbena. Opširnije: R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 122; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, 160–163.

slaganje tadašnjih Srba i muslimana, ali on je zaključio da sporazumu ne treba dati preveliku težinu bez obzira na to je li ili nije stvarno potpisan, jer su pogledi pojedinih muslimana fluktuirali većinom iz taktičkih razloga. No naglasio je da je Kalláy u Ugarskoj bio sumnjičen kako svojom politikom favorizira Hrvate i odvaja Ugarsku od utjecajne sfere na koju ima pravo utjecati, u mađarskim novinama pripisivan mu je ekonomski uspjeh, ali politički neuspjeh, dok su mu u Beču osporavali i bilo kakav ekonomski uspjeh.

Svemu tome pridružio se bosanski studentski pokret, čiju je pojavu Okey objasnio optužbama sa srpske strane o zaostalosti, konfesionalizmu i premaloj brizi za odabir prikladnih nastavnika, što je, prema njegovu mišljenju, bilo usmjereno protiv prevage katoličkih učitelja, čija da je pokatkad očita politička sklonost hrvatstvu pomogla sukobima među učenicima. No prijedlog o striktnom nadzoru nad srednjim školama kao mjeri sprječavanja političke pobune Okey je ocijenio iluzornim, istaknuvši da je izvješće Láyosa Thallóczyja o bosanskom obrazovanju iz 1904. pokazalo matricu politizacije studenata u zaostalim područjima: bosanska mladež dobila je zapadnjačku kulturu, ali nije apsorbirala njezin unutarnji duh, a kao poluobrazovna kasta, nadahnuta osjećajem intelektualne superiornosti i ispunjena gorčinom zbog toga što su bili isključeni s položaja za koje su mislili da im pripadaju, bili su lak plijen za nacionalističku ideologiju. Okey je napomenuo da je Thallóczy od 1900. uočio novu fazu otvorenog sukoba s vlastima, a to je prvo bio napad srpskoga studentskog pokreta na hrvatske zahtjeve u Bosni i Hercegovini, koji su u obliku memoranduma poslali preko Beograda, a sadržavao je optužbe i o katoličkom prozelitizmu i diskriminaciji srpskog imena, te pritužbe zbog Kalláyeve zauzetosti religijskim pitanjima, a zapostavljanja stvarnoga bosanskog problema – položaja kmetova. Vodeće osobe tog pokreta bili su Petar Kočić i studentski radikalni vođa sa Zagrebačkog sveučilišta Lazar Brkić, koji je vladi savjetovao oslanjanje na Srbe i muslimane i zaustavljanje katoličke propagande, a odgovor vlade bio je ograničavanje pristupa u srednje škole, što je Okey nazvao stalnim vladinim strahom od pojave »intelektualnog proletarijata«.

Prema Okeyevu mišljenju, Kalláyeva taktika predviđala je da će čvrsto upravljanje BiH donekle popustiti kad okupacija bude ukorijenjena, ali je pred kraj Kalláyeve vladavine sve bilo drukčije jer je režim posvuda bio u defenzivi: loši odnosi postojali su s Rusijom i Turskom, pojavili su se nezasitni nacionalizmi Srbije i Crne Gore te averzija bosanskih muslimana prema režimu, a nesiguran pravni status i neuspjeh austrijanizacije u školama onemogućavali su provedbu politike kao s početka 90-ih. Srpsko stanovništvo stalo je iza laičkih vođa oporbe, a na kraju i niže svećenstvo, a režim se morao suočiti s opozicijom koja nije imala specifičnu organizaciju, pa je Kállay, koji se nadao da će muslimanska opozicija propasti, shvatio da mora pregovarati sa Srbima. Elementi režimske kulturne politike su se raspali jer su Srbi bojkotirali vladine časopise, koji su, unatoč vladinim dotacijama, imali malu prodaju između ostalog i zbog nepopularnih stavova. Vlada se suočila s pitanjem hoće li zatvaranjem reformiranih škola priznati neuspjeh svoje politike, davanje potpora muslimanima moglo je izazvati slične zahtjeve kod Srba, a dopuštanje muslimanskoj zajednici da raspiše porez za svoje školske potrebe značilo bi odobriti glavni zahtjev opozicijskog programa. Okey je napomenuo da Kállay nije spoznao razmjer do kojeg je režim postao zatočenik svojih metoda, a da je njegovo držanje u slučaju konverzije Sale Sivrić moguće razumjeti samo u svjetlu njegove podrške Hrvatima kao protuteži Srbima i

muslimanima i u svjetlu popuštanja klerikalno-konzervativnim krugovima u Monarhiji, o kojima se osjetio sve više ovisan. Držeći da su zemljopis i kultura Srbe odredili neprijateljima Monarhije, Kállay je pod kraj svoje ere Hrvate vidio kao one koje treba poduprijeti protiv Srba, jer su mogli svoje aspiracije zadovoljiti samo unutar Monarhije, ali Okey je naveo da je Kállayev intelektualni dar prije korišten za približavanje realnosti njegovim filozofsko-povijesnim spekulacijama nego za prilagođavanje njegove politike toj realnosti.²³

Kállayeva nasljednika Buriána Okey je nazvao ambicioznim strategom koji je držao prihvatljivim da Srbima kao relativnoj većini i politički najaktivnijem dijelu stanovništva treba dati priliku za suradnju u javnim poslovima, jer je muslimane držao neprikladnima za promicanje novih ideja, a Hrvate malobrojnima. Burián je vjerovao da Bosna može ostati neprobojna za srpsku propagandu ako bi uživala autonomiju i prosperitet, ali je njegova slabost bilo uvjerenje da njegovi sugovornici dijele isti stav. Prema Okeyevu mišljenju, Buriánov novi odnos prema Srbima temeljio se na tezi da su Srbi najjači u zemlji i da od okupacije nije napravljen ni jedan pokušaj da se s njima obnove prijateljski odnosi, ali su vlasti i dalje zagovarale načelo polaganog napredovanja i financijskog ograničavanja i oslanjale se na osobe preuzete iz prijašnjeg režima. Okey je napomenuo da je prvi srpski memorandum za Jeftanovića samo bio korak prema novoj fazi političke aktivnosti, ali je istaknuo kako Burián među muslimanima nije imao za sugovornika nekog poput pravoslavne hijerarhije odgojene u Austriji, na koju bi se moglo osloniti kao nekad Kállay. Zaključio je da je ideja o ograničavanju broja studenata iz 1904. godine pokazala kako vlasti više nisu držale potrebnim privlačiti »Bosance« na obrazovanje, ali dok se Zemaljska vlada brinula za obrazovanje kako bi mladež osposobila za odgovarajuće poslove, nacionalistička je ideologija obrazovanje vidjela kao sredstvo za ostvarenje nacionalnih ciljeva. Vlada je težila kontrolirati obrazovanje, ali muslimanske kulturne institucije bile su izvan okvira koji je država namjeravala kontrolirati, a Srbi nisu tajili da je njihovo poimanje kulturne autonomije bilo samo temelj za izgradnju nacionalne zajednice. Tako je socijalno-politička diferencijacija na kraju borbe za kulturnu autonomiju dovela do otkazivanja poslušnosti etabliranomu srpskom vodstvu jer nije uspjelo preuzimanje kontrole nad imenovanjem biskupa i svećeničkom edukacijom niti preimenovanje srpskih škola iz konfesionalnih u nacionalne, a pojavila se podjela između klera i vjernika. Autonomni statut nije riješio problem državnog nadgledanja škola budući da su srpski predstavnici tvrdili kako se konfesionalne škole nisu trebale prilagoditi državnomu nastavnom planu, nego samo učiti srpsku povijest, jer je kulturna autonomija morala Srbima omogućiti njegovati vlastitu povijesnu perspektivu, a odnose je pogoršala i odluka o izdavanju certifikata o političkoj pouzdanosti za učitelje, jer je za srpske predstavnike kulturna autonomija bila iluzorna ako bi učitelje konfesionalnih škola trebala potvrditi država.

Okey je kao temeljni hrvatski problem u Buriánovo vrijeme istaknuo pitanje kako zajednicu s tradicionalno religijskom identifikacijom prilagoditi nacionalističkoj eri, jer su, prema njemu, samo obrazovaniji članovi katoličke zajednice imali hrvatsku identifikaciju, a još je 1913. religija bila identificirajući čimbenik za većinu populacije. Muslimani nisu imali jasno definirane ciljeve ni glede podrijetla i prelaska s religije u nacionalnost niti načina kojim bi

²³ R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 124–133, 136–143.

se od modernizacije obranile tradicionalne institucije, a Srbima, koji su, prema Okeyu, već prešli fazu pomirenja religije i modernizacije, glavni je problem bio odnos s vlastima, ali među njima nije bilo tolikih ideoloških razlika kao kod Hrvata, nego su podjele odražavale socijalnu diferencijaciju u srpskoj zajednici koja se razvijala. U srpskom tisku dominirala je kolonijalna tema, tj. teza o suprotstavljanju domaćih stanovnika protiv došljaka iz Monarhije, koji su prevladavali u velikim i državnim poduzećima. Napad na strance Srbima je služio za širenje teme o kolonijalnoj eksploataciji domaćega življa, a iako su domaći katolici bili u manjini, srpski nacionalizam stvorio je shemu da je Austrija bila isto što i katolički useljenici – došljaci, hrvatstvo i katolička propaganda. Poseban nacionalizam Okey je uočio kod Petra Kočića, koji je imao jak socijalni sadržaj i odražavao velik postotak seljaštva među Srbima, a časopis koji je utemeljio, *Otadžbina*, nastavio je opisivati okupaciju kao barijeru progresu u Bosni i odražavao srpsko radikalno neprijateljstvo prema Hrvatima i katoličanstvu. Okey je upozorio da težnja za socijalnom modernizacijom nije obvezatno vodila prema ujedinjenoj BiH, jer je domaća inteligencija, a posebno obrazovni Srbi, okupaciju držala glavnom preprekom razvoja, i one koji nisu prihvaćali njihov antiaustrijanizam nazivali su reakcionarima i oportunistima. Nije prihvatio ni ocjenu da je Istvan Burián bio naivan u svojim odnosima sa Srbima, nego ocijenio da ih je on pokušao kontrolirati i razbiti slogu Srba i muslimana uoči aneksije, čemu da je trebala i poslužiti amnestija Petra Kočića i radikalnih Srba pod opravdanjem da ni oni ne trebaju biti držani izgubljenima i da je aneksija promijenila uvjete igre. No, prema Okeyevu mišljenju, Buriánova strategija naglašavanja političkih i socijalnih, a zanemarivanja kulturnih pitanja sličila je strategiji bosanskih vođa koji su povelili ideološku bitku polazeći od uvjerenja da su njihove zajednice zadržavane zaostale i u siromaštvu, dok je modernizacija Bosne doživljena kao kulturni pokret tranzicijske generacije užasnute nepismenošću i siromaštvom većine njihovih sunarodnjaka, deziluzioniranih ograničenim uspjesima kulturne autonomije, ali uvjerene da je režim kumovao njihovim podjelama. Na većinu tih problema Buriánova je administracija ostala pasivna, ali ga je Okey pohvalio da je njegova vladavina ponudila najuvjerljiviju perspektivu za podijeljenu zemlju, napomenuvši da njegova knjiga, suprotno Vrankićevoj ocjeni o Buriánovoj naivnoj prosrpskoj politici, argumentira da je Burián donio različit i promišljen pristup u bosansku administraciju, a njegov memorandum iz 1914. o problemu mađarske nacionalnosti pokazao svijest da i siromaštvo i ekonomski napredak potiču nacionalizam. Buriánov odnos prema srpskom nacionalizmu Okey je nazvao pragmatičnim načinom postupanja sa srpskim izazovom, kojeg je karakterizirala rezerviranost s obiju strana, dok je istodobno zagovarao prijateljsku politiku s Atenom, Sofijom i Carigradom, a protiv Bukurešta i Beograda, kojemu je ipak dopuštao ekonomske beneficije. Zato je Okey Buriánovu politiku ocijenio više konzervativnom i manje fleksibilnom nego što se to činila, ali nikako naivno prosrpskom, istaknuvši da je Buriánov pogled na modernizaciju zanemarivao kulturni aspekt procesa. Kao zanimljivu činjenicu Okey je primijetio da Burián nije ni službeno ni u memoarima spominjao studentski pokret, koji je svojim radikalizmom negirao ulogu parlamentarnih političara kao osoba koje su se prodale režimu i Monarhiju optuživale za imperijalizam na Balkanu.²⁴

²⁴ R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 147–149, 150, 152–159, 162–164, 166–174.

Pojavu studentskog pokreta Okey je povezao s tenzijama između katoličkog osoblja i ne-katoličkih učenika te nastavnog osoblja u obrazovnom sustavu, koje su politizirane vezama s političarima i novinarima, te s nedostatkom autoriteta dorađene situaciji, dok su vlasti ipak držale da je studentska politika stvar starijih manipulatora koji su poticali mladež. Mogućnost političkog angažiranja srednjoškolskih učenika u navodno autoritarnom režimu Okey je objasnio prodiranjem nacionalističkih političara u škole, a kao glavnu slabost sustava naveo je izostanak reagiranja na razna protuaustrijska istupanja te stav Zemaljske vlade da je sve bilo povezano s utjecajem starih radikala, zbog čega nije ni razmišljala kako se u patrijarhalnom društvu mogla pojaviti mladež koja se bunila i protiv autoriteta starijih generacija i države. Okey je upozorio da je tek nakon atentata na Franju Ferdinanda Zemaljska vlada prepoznala srpsku kulturnu autonomiju i preuranjeni konstitucionalizam kao izvore problema i upozorila da nije mogla djelovati protiv sumnjivih učitelja jer su ih štitili srpski političari koje je Beč trebao za svoju politiku, ali Okey nije objasnio na temelju čega je zaključio da je pojava omladinskog pokreta bila pojava vezana s »dugovječnim balkanskim običajem ubijanja tiranina« (!). Istaknuvši da je češki utjecaj na politiziranu mladež ujedinio slavenski nacionalizam s antiklerikalizmom i pozitivističkom ideologijom u stvaranju progresivnog, sekularnog nacionalizma i omogućio južnoslavenskim studentima da povežu svoje etničko buntovništvo s modernističkim duhom vremena, Okey je naglasio važnost politiziranja studentske mladeži u Monarhiji jer su se linije fragmentacije između klerikalne i nacionalističke struje, s jedne, i liberalnije i radikalnije, s druge strane, ticale i južnoslavenskoga studentskog pokreta. No on je Mladu Bosnu držao više intelektualnim stremljenjem nego formalnom organizacijom, istaknuvši da su događaji u razvoju pokreta bosanske mladeži diktirali politički događaji u Zagrebu za Cuvajeva banovanja i balkanski ratovi. Pripadnike Mlade Bosne nazvao je radikalima koji su iz kršćanske i klasične tradicije preuzeli ideju o ubojstvu tiranina, dok su atentat, kao i anarhizam i napad na korupciju buržoaskog društva, koji je bio dio europske liberalne tradicije, bili sastavni dio duha vremena koji ih je okruživao. Njihove socijalne simpatije bile su više instinktivne nego jasno artikulirane, i to među pripadnicima seoskog podrijetla, dok su njezini članovi iz buržoaske manjine imali izrazito nacionalistički program. Pozivajući se na izjavu Nedjeljka Čabrinovića, jednog od atentatora, da je njegov identitet ponajprije nacionalni, tj. da je socijalist sa srpskog dušom, Okey je na pitanje može li se Mlada Bosna nazvati oruđem srbijanskog iredentizma odgovorio i potvrdno i niječno. Potvrdni odgovor vidio je u činjenici da su atentatori oružje dobili iz srbijanskih vojnih izvora, što je srbijanska vlada znala što se sprema, što su mnogi njezini članovi prošli vojnu izobrazbu u Srbiji i prešli granicu uz pomoć članova iredentističkih organizacija, no nije jasno kojih. No Okey nije prihvatio tezu da je udruga Ujedinjenje ili smrt organizirala atentat, nego je istaknuo da su se njezini članovi odlučili na atentat neovisno o planovima srbijanskoga generalštabnog pukovnika Dragutina Dimitrijevića Apisa, a neprihvatanje teze o srbijanskoj umiješanosti u atentat Okey je objasnio činjenicom da su pripadnici Mlade Bosne odbijali bilo čije tutorstvo i savjete starijih pripadnika srpskog pokreta za kulturnu autonomiju i nacionalista, primjerice Petra Kočića, i bili suzdržani prema kampanji nacionalističkog tiska bosanskih Srba. Nazivajući njihovo jugoslavenstvo »rezerviranim«, posebno kad se radilo o Hrvatima, jer su očekivali da će se Hrvati prilagoditi Srbima i napustiti razdornu politiku prema Srbima u Bosni i Hrvatskoj, Okey je ustvrdio da jugoslavenstvo Mlade Bosne nije moglo

nositi historijsku težinu koja joj se kasnije pripisivala, ali da je njihov radikalizam pokazao kako su studenti imali veću ulogu u društvima koja su se tek modernizirala, kao što je to bila Bosna prije 1914., te da je Mlada Bosna odbila prihvatiti tempo i prirodu razvoja u austrijskoj Bosni.²⁵

Govoreći o situaciji u BiH uoči izbijanja Prvoga svjetskog rata, Okey je istaknuo da je unatoč ekonomskom i kulturnom razvoju režimska nada o akulturaciji Bosne počivala na doprinosu imigranata iz Monarhije, koji su prenosili vrijednosti i interes iz metropole na nove naraštaje obrazovanih »Bosanaca«, ali je njihova prisutnost doživljena u domaćem sloju kao rivalstvo za položaje. Zato su vlasti do kraja stoljeća shvatile da iz političkih i socijalnih razloga moraju promovirati domaće školovane ljude, a kao paradoks te politike Okey je istaknuo činjenicu da je bosanskohercegovački Sabor nastojao istisnuti njemački iz unutarnje uprave i škola, dok je društveni život za njega ostao otvoren, što je izazvalo neprijateljstvo u svim krugovima prema strancima, posebno među pravoslavicima, dok su Srbi aktivno igrali na protuuseljeničku kartu. No poticanje integracije s Monarhijom, pojačani multikulturalni kontakti i širenje njemačkog jezika doživljavani su kao sredstvo potkopavanja domaćeg društva jer su kritičari isticali nenacionalnu prirodu administracije u usporedbi s onom u Zagrebu ili Beogradu. Razdoblje uoči izbijanja Prvoga svjetskog rata bosanski Srbi dočekali su svjesni da je demografija na njihovoj strani, imali su najveću intelektualnu bazu, a nakon balkanskih ratova austrijski su diplomati uočili da se srpska nacionalna ideja okrenula protiv Monarhije. Okey je procijenio da se iza prividne srpske političke kohezije, koja je kod mlađe hrvatske i muslimanske generacije stvorila imidž Srbije kao Pijemonta Južnih Slavena, krila ne baš optimistična slika jer je borba za autonomiju uspjela samo djelomično, običan narod teško se prilagođavao promjenama, svećenstvo je bilo u lošem položaju i izloženo kritikama iz vlastite zajednice za klerikalizam, a katolička strana prozivala ih je zbog pravoslavne »sterilnosti«. Glavni problem na koji su upozoravali obrazovani Srbi i koji je kočio ambicije obrazovane političke elite, prema Okeyevu mišljenju, bila je činjenica da je svega 7 posto Srba živjelo u gradovima, ali on nije prihvatio tezu o crkveno-školskoj autonomiji kao oružju za ostvarenje srpskih političkih ciljeva, nazvavši je naknadno stvorenim mitom, jer da su obje strane upućivale negativne poruke, tj. vlada je mislila da će joj školski autonomni organi oduzeti moć nadgledanja sustava, a srpski autonomni organi da će im vlada ograničiti autonomiju.²⁶

²⁵ R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 197–201, 202–216.

²⁶ O ciljevima srpske crkveno-školske autonomije potpuno drukčije mišljenje iznijeli su P. Vrankić i Z. Grijak. Vrankić je naglasio da austrougarske vlasti nisu odmah spoznale prave političke ciljeve borbe za vjersku i prosvjetnu autonomiju, a da su crkvene i školske općine težile izgraditi neku vrstu legalizirane opozicije kako bi izborile nacionalna prava. Nove vlasti ograničile su sebi nadzor nad školskim općinama kad su prihvatile njihove statute i time smanjile mogućnost za njihovu kontrolu jer su učitelji, koji su dolazili iz Vojvodine, Slavonije, Like i Dalmacije bili uvjereni da moraju spašavati ugroženo srpstvo u BiH. S njima su dolazili i udžbenici s problematičnim tezama iz povijesti, jezika i zemljopisa, i s protukatoličkim i protumuslimanskim stavovima, zbog kojih je morala reagirati vlada. Vrankić je istaknuo da su predstavnici mostarske crkvene općine radili na ujedinjenju s Crnom Gorom ili Srbijom pod krinkom borbe za crkvenu i prosvjetnu autonomiju, a njihove su se akcije s vremenom proširile na cijelu BiH. Tek je sarajevski atentat pokopao ideju austrougarskih političara da će popuštanjem zahtjevima srpskopравoslavnu zajednicu pridobiti za miran suživot u BiH i uvjerio ih da je većina vodećih srpskih političara u BiH radila na ostvarenju velikosrpskih ciljeva, pa su srpskopравoslavne škole izbijanjem rata zatvorene kao rasadišta mržnje prema Monarhiji. I Zoran Grijak je naveo da su austrougarske vlasti prepoznale muslimanski i srpski pokret za vjersko-prosvjetnu autonomiju

No Okey tvrdi da su činjenice govorile drukčije, jer je Zajedničko ministarstvo financija upozorilo Zemaljsku vladu da uklanjanje nacionalističkih djela iz škola neće biti brzo i lako provedivo jer je njihova uporaba dugo prešutno prihvaćana. Neki srpski učitelji nisu se pridružili borbi za autonomiju jer su je podigli na višu, državnu razinu i razvili djelovanje u državnim školama kako bi pridobili muslimane za svoje političke ciljeve, a na razini visoke politike je Potiorek, inače zagovornik oštire politike prema Srbima, prelazio preko istupa srpskih političara kako bi imao prorežimsku većinu u parlamentu. Okey je naveo da su vođe bosanskih Srba, zagovornici ujedinjenja sa Srbijom, morali tijekom aneksijske krize priznati da nisu imali dovoljno jak utjecaj na mase za suprotstavljanje Austriji, koje da su prihvatile njihovo političko vodstvo zbog smirenja situacije, a procesi protiv njih tijekom rata djelomično su obustavljeni zato što im ni državni službenici nisu vjerovali da su revolucionari jer ih s njima nikako nije povezivao njihov društveni položaj. Postavljajući pitanje koliko su opravdane bile Potiorekove optužbe o izdajničkoj solidarnosti svih Srba i kako se Mlada Bosna uklapa u priču o sarajevskom atentatu, Okey je ustvrdio da iako se Mladu Bosnu može povezati sa srpskim iredentističkim pokretom Narodna odbrana, jer su neki njezini članovi pomogli atentatorima krijumčariti oružje, Srbi iz Srbije nisu poznavali dovoljno situaciju u Bosni, a brojni agenti navodnoga srpskog iredentizma u Bosni operirali su bez većeg utjecaja na razvoj događaja. To je vrlo neuvjerljiv argument uzmu li se u obzir podatci o djelovanju srpskih sokolskih i drugih kulturnih društava i planovima Crne ruke o likvidacijama uglednih predstavnika austrougarskih vlasti u BiH, među njima i Stadlera, koje je spomenuo Z. Grijak u svojoj knjizi. Prema Okeyu većina Srba ipak je vjerovala da živi u pravnoj državi bez obzira na optužbe radikala kako austrougarska vlast nije bila pravi parlamentarizam, a da je razvoj situacije koja je vodila ratu pokazao nestrpljivost obiju strana, iako stanje u koje su zapali njihovi odnosi nije bilo nesavladivo. Procijenivši da je 1914. godine opasnost bila u tome što su njezini sudionici željeli zaobići povijest u njihovu korist, Okey je Principov atentat i Potiorekovu reakciju nazvao postupcima koje ljudi poduzimaju kada strahuju da će povijesni proces krenuti jednosmjernim i neizmjenjivim pravcem, zauvijek isključujući druge mogućnosti. Prema njegovu mišljenju, nesumnjivi napredak svjetovne elite u BiH pratila je konfuzija jednog društva izloženog stalnim promjenama, a Mlada Bosna bila je reprezentativni odraz tih trendova, koje su izdali atentatori na Franju Ferdinanda pokušajem brzog rješavanja kompleksnih prilika u BiH.²⁷

Okey je zaključio da su Hrvati najviše napredovali jer su zahvaljujući edukativnoj politici bili najobrazovaniji, ali da je zbog puno veće nepismenosti kod katoličkih starosjedilaca nego onih doseljenih u BiH hrvatsko ime konačno prihvaćeno tek u 30-im godinama 20. stoljeća.²⁸ Zato je bilo važno djelovanje kulturnog društva Napredak, koje je uspjelo

kao opasan, ali razlika među njima bila je u tome što je srpski pokret bio utemeljen na suglasnosti najutjecajnijih predstavnika Srba u BiH, s uporištem u srpskom pučanstvu i vezama sa Srbima u Kraljevini Srbiji i Monarhiji, dok u muslimanskom pokretu nije bilo potpune suglasnosti oko saveza sa Srbima. Kako su muslimani težili povratku pod suverenitet Osmanskog Carstva sa širokom autonomijom, Srbi su težili stvaranju uvjeta za povezivanje BiH sa Srbijom, pa su podržavali muslimanski zahtjev za autonomijom svjesni da bi autonomna BiH prije ili kasnije došla pod srpsku vlast. Opširnije: Z. KUDELIC, »Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini«, 49–52; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, 153, 195–200, 211.

²⁷ R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 228–231; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, 512–524.

²⁸ Ova Okeyeva teza je nedorečena jer su nacionalnom osvješćivanju Hrvata u Hercegovini osamdesetih i

prigušiti tenzije između doseljenih katolika, koji su imali snažan utjecaj, i starosjedilaca. Okey je primijetio da je Stadler kažnjen zbog nefleksibilnosti koja je omogućila njegovim neprijateljima vrlo pretjerano širiti kampanju o katoličkoj propagandi, njegova vizija ga je izolirala od stranačke politike, a zbog podrške hrvatskom trijalizmu i velikoaustrijском krugu postao je neprijatelj Mađara i jugoslavenstva Hrvatsko-srpske koalicije. No Okey se protivio proglašavanju Stadlera svojevrsnom »proročicom Kasandrom« zbog propasti jugoslavizma u 20. stoljeću s obzirom na iluzije laičke inteligencije o multikonfesionalnom hrvatstvu i njegovu otklizavanju prema velikosrpstvu umotanom u lažni jugoslaviizam, jer je, prema njegovu mišljenju, ponuđeno partnerstvo s jugoslavenski orijentiranim Srbima bilo bolje od svega što se do 1914. godine nudilo (!?).²⁹ Stadler je bio u teškoj poziciji jer je zagovarao proaustrijisku politiku koju Austrijanci nisu podržavali, a slabost protujugoslavenske hrvatske politike bila je u tome što se ona oslanjala na podršku Beča u trenutku kad se Franjo Josip I. radije opredjeljivao za Ugarsku nego Hrvatsku. Grijakov zaključak da je vodstvo HNZ manjom opasnošću držalo političko djelovanje bosanskih Srba nego kolonizaciju katolika Okey je nazvao prostadlerovskim i anakronističkim stavom, naglasivši da domaći bosanski katolici tada još nisu bili standardni Hrvati, nego su iskazivali prema doseljenim katolicima istu odbojnost kao i drugi Bosanci. U Hrvatskoj je stav o Srbima kao glavnim neprijateljima bio karkaterističan za katoličko i konzervativno krilo obrazovane opozicije, koje je bilo u manjini, dok su se bosanski studenti Hrvati do 1914. počeli okretati prema srpsko-hrvatskoj nacionalističkoj mladeži, koja je bila protujugoslavenska. Tako su hrvatski obrazovani laici, izrasli pod austrougarskom vlašću, bili ujedinjeni protiv Stadlerovih klerikalnih pretenzija, ali puno manje složni oko glavnih strategijskih pitanja s kojima su se bosanski Hrvati morali suočiti. Jedno od njih bilo je kako podijeliti lojalnost između Austrije, Hrvatske i jugoslavizma, što je kao fenomen podijeljene lojalnosti ostalo karakteristikom bosanskohercegovačkih Hrvata i danas, premda su njezini uži okviri svedeni na lojalnost hrvatskom identitetu unutar građanske BiH ili integralnom hrvatskom nacionalizmu.³⁰

devedesetih godina pomogle novine *Hercegovački bosiljak*, *Novi Hercegovački bosiljak*, *Glas Hercegovca* i *Osvit*, a kod bosanskih franjevac sredinom devedesetih godina bošnjaštvo i jugoslavenstvo uzmiču pred hrvatskim nacionalnim osjećajem. Razvoju nacionalnih osjećaja pripomogla su tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina kulturna društva, uglavnom pjevačka, škole, čitaonice i gospodarske institucije, a nezadovoljstvo Hrvata politikom novih vlasti pokatkad se moglo iščitati i u *Vrhbosni*, glasilu Vrhbosanskog ordinarijata. Z. Grijak je naveo da je zemaljski poglavar Appel 1890. godine primijetio da se nacionalna svijest bolje razvila kod hercegovačkih nego kod bosanskih Hrvata, a spomenuo je i memorandum Adalberta Sheka, predsjednika Prvosudnog odjela u Zemaljskoj vladi iz 1909. i 1910. godine, koji je napomenuo da u nacionalnoj samosvijesti u Hrvata tada još uvijek dominira identifikacija na konfesionalnoj, a ne nacionalnoj razini. Opširnije: Z. GRIJAK, *Politička djelatnost*, 142, 157–162, 202–203.

²⁹ R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 235–236. Ovaj zaključak nije uvjerljiv jer Okey nije naveo primjere umjerenih srpskih političara ili stranaka koji bi naginjali Beču i protivili se radikalnim predstavnicima Srba u BiH, ili iznosili protujugoslavenske stavove koji bi bili prihvatljivi i Hrvatima. Štoviše, napomenuo je da je BiH za sve Srbe bila srpska zemlja, da Srbi nisu tajili kako je njihovo poimanje kulturne autonomije bilo samo temelj za izgradnju nacionalne zajednice, a da su i Kállay i Kutschera naglasili da se nemaju na koga osloniti u Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Osim toga, naveo je da je i jugoslavenstvo pripadnika Mlade Bosne, koji su imali veze s atentatom na Franju Ferdinanda, bilo rezervirano prema Hrvatima, od kojih su očekivali da se prilagode Srbima i odustanu od svojih političkih stavova u BiH.

³⁰ R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 238. Tezu o podijeljenoj lojalnosti bosanskohercegovačkih Hrvata Okey je preuzeo od sarajevskog publicista Ivana Lovrenovića.

Glede položaja muslimana u BiH uoči izbijanja rata Okey je naglasio da je muslimanska kritika režima bila istodobno radikalna i konzervativna jer su s jedne strane begovi i hodže žalili za turskom vlašću, ali su se pojavili i zagovornici prozapadnih stavova. Muslimansko pučanstvo bilo je većina u gradovima, gotovo devedeset posto zemljoposjednika koji su imali kmetove bili su muslimani, a Monarhijin veliki neuspjeh bio je to što za svoju politiku nisu pridobili muslimansku oporbu. Kao razdoblje koje je donijelo promjenu negativnog odnosa prema zapadnom obrazovnom sustavu Okey je istaknuo prijelaz iz 19. u 20. stoljeće, kada se pojavio tanki obrazovani prozapadni sloj kod muslimana, ograničen na gradove, ali je stvarnu pomirbu obrazovanih muslimana s europskom suvremenosti zaoštrilo pitanje muslimanskog identiteta, odnosno nacionalne pripadnosti. Europski je pristup polazio od teze da pojedinac pripada određenoj naciji, ali je ideja da se nacija temelji na religijskoj pripadnosti bila suprotna vremenu koje je religiju stavljalo u tradicionalnu sferu. Islamska duhovna baština u BiH miješala se s teritorijalnom bosanskohercegovačkom i lingvistički slavenskom baštinom, ali je europeizacija muslimanskog življa, započeta u Monarhiji, bila preslabo ukorijenjena da bi dobila jasnu ideologijsku formu. Okey je zaključio da je bosansko muslimansko iskustvo karakterizirala socijalna kohezija i intelektualna fragmentacija, odnosno sklonost hrvatstvu ili srpstvu, ali da je pojava jugoslavizma omogućila nacionalno neodređenima stapanje njihova uvjerenja u zajednički identitet bez konfesije, dok je nedostatak simpatija za muslimane kao muslimane, koji se mogao uočiti i kod austrijske administracije i kod Srba i Hrvata, bio važan čimbenik u obrani muslimanskog identiteta. Iako su se muslimani obranili od moguće asimilacije, nisu tada formirali nacionalni identitet po ondašnjem shvaćanju tog pojma, pa im je politički cilj postala obrana arhaičnoga zemljišnog sustava, a muslimanski vođa Šerif Arnautović jače povezivanje BiH s Monarhijom tražio je preko Ugarske. Okey je primijetio da bosanski muslimani nisu spominjani u srpsko-hrvatskim deklaracijama pred završetak rata, zbog čega su morali obnoviti borbu za adaptaciju pod težim uvjetima zemljišne reforme u Jugoslaviji i srpskom prevagom, ali da im je lekcija koju su naučili pod Austrijom omogućila lakše prebroditi to iskustvo nego da su 1878. godine postali dio Srbije. Slabost Monarhije Okey je vidio u njezinoj nespremnosti za promjene jer se njezini vođe nisu znali nositi s naglim socijalnim i nacionalnim problemima, a politički razvoj predratne Monarhije ovisio je o maloj grupi ljudi oko vladara, njegovih mogućih nasljednika i mađarskoj eliti, koji su međusobno bili izrazito nepovjerljivi. Demokracija je bila nespojiva s idejom kulturne misije, koja se temeljila na habsburškome prosvijećenom despotizmu, tj. vladavini nepristrane i beskrvne birokracije, a izvorna austrijska namjera bila je pretvoriti modernizaciju u austrofiliju, koju je čak više zagovarao Burián nego Kállay. Okey je napomenuo kako činjenica da austrougarska okupacija nije zahvatila dovoljno duboko da preobrazi zatečenu situaciju, nego ju je samo preciznije definirala, pobija Ekmečićevu tezu da je austrijska politika »podijeli i vladaj« spriječila mogućnost napretka u budućnosti, jer taj zaključak počiva na tezi da bi ustanak 1875.–1878. godine, pod pretpostavkom da bi uspio, vodio radikalnom, umjesto konzervativnom putu srpske države i društva. Okey se nije složio ni s tezom da bi bez austrijske podrške bosanski muslimani i Hrvati dragovoljno primili srpski identitet, napomenuvši da je to sprječavala muslimanska bosanska povijest, njihovo blisko egzistiranje s hrvatskim nacionalnim pokretom, kao i snaga islama i katoličanstva kao svjetskih religija, ali su uoči Prvoga svjetskog rata neovisna srpska država, relativna

snaga bosanskih Srba i antiklerikalizam većine tadašnjih nacionalizama Srbiju učinili privlačnim žarištem.³¹

Sažimajući svoje zaključke Okey je habsburško razdoblje nazvao samo jednom epizodom bosanske povijesti, koja da je kao i komunističko doba završila u nasilju i međusobnoj ogorčenosti, a najvećim uspjehom kulturne misije proglasio je zaživljavanje tankog austrijski obrazovanoga muslimanskog sloja, koji je zagovarao zapadnu orijentaciju za svoju zajednicu. No upozorio je na pojavu klasične opasnosti kojoj su bile izložene okupacijske države među nekršćanskom populacijom, a to je bila opozicija i tradicionalista i zagovornika zapadnih vrijednosti, nestrpljivih zbog tempa rada konzervativne imperijalne sile, jer su muslimanski intelektualci optuživali Austriju za poticanje muslimanskog konzervativizma usmjerenog protiv zapadnog modela školovanja, a vlasti su podcijenile teškoće ekonomskog razvoja, jer je standard života masa ostao nizak, što je izazvalo ogorčenje prema arogantnim tezama okupatora. Kao posebnu karakteristiku BiH Okey je istaknuo činjenicu da slogan o europskom paradoksu nisu prenosili predstavnici Monarhije, nego srpski i hrvatski nacionalisti koji su izazvali režim da govore u ime Europe, pa je Monarhija bila uvučena u borbu s postupno mobilizirajućim nacionalizmom klasičnoga srednjoeuropskog tipa, koji je tvrdio da je društveni progres moguće razviti unutar razvijene nacije, a ne uz pomoć umrtnjene imperijalne birokracije. Naglasio je da je njegova knjiga Kállayevu politiku oslikala kao pragmatički odgovor na osjetljivo pitanje naziva materinjeg jezika, kostur obrane muslimanske lojalnosti kao oružja protiv srpskog i hrvatskog nacionalizma, i zazivanje sjećanja na srednjovjekovno bosansko plemstvo, čije je muslimanske nasljednike Kállay htio pridobiti za podršku okupaciji. Prema Okeyu on je branio bošnjaštvo kao sredstvo za prilagođavanje Bosne habsburškoj državi, a ne kao potvrdu kontinuiteta bosanske državnosti u modernome bošnjačkom smislu, ali je podcijenio lakoću s kojom su obrazovani Srbi prihvaćali svoju religiju i činjenicu da je ugled koji je uživala Crkva bio povezan s nacionalizmom. Kállay nije shvatio da će utjecaj modernog režima jačati nacionalni osjećaj seljačkih masa, a ne njihovu austrofiliju, čija se probuđena svijest osjećala psihološki bližom srpstvu i hrvatstvu nego habsburškom dinasticizmu. Okey je ustvrdio da je na razvoj suvremenih nacija, koje su moderne konstrukcije, utjecala povijesna baština, iako je sekularna intelektualna klima devetnaestog stoljeća tvrdila da su glavni elementi razvoja nacionalnosti bili državnost i jezik. U Bosni je religija imala ključnu ulogu jer je bila bliža narodu i određivala političke spone, ali je zaključio da pojavljivanje nacija koje su se razvile u Bosni iz prošlosti nije bilo proizvoljno, kao što pretpostavljaju zagovornici etnogeneze, ili kao što je to pretpostavljao Kállay. Prema Okeyevu mišljenju, austrougarska obrazovna politika stvaranja interkonfesionalnih škola omogućila je integriranje bosanskih zajednica i kao takva bila nužna za izgradnju okvira za europeizaciju muslimana i prihvaćanje austrijskog duha, a nudila je argumente i protiv optužbe srpskih povjesničara da je Monarhija provodila strategiju »podijeli pa vladaj«, jer je okvir u kojem je djelovala administracija ograničavao mogućnost veće diskriminacije. Okey je odbio optužbe srpske historiografije da su podjele među tri zajednice u BiH stvorile austrijske vlasti, napomenuvši da teza M. Ekmečića o štetnosti formiranja identiteta u bivšoj Jugoslaviji na temelju vjere, a ne jezika, zapravo podsjeća na Kállaya, koji da je shvatio

³¹ R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, str. 250. i bilj. 194. na 316. stranici.

snagu vjerske podjele u BiH, ali da su obojica jezik držala oznakom nacionalnog identiteta, zbog čega Kállay bosansko stanovništvo, koje je identitet temeljilo na vjeri, nije mogao gledati kao naciju.³² Procijenivši da je vladavina nakon Buriánove uprave više pridonijela nacionalističkim previranjima nego je Monarhiju sačuvala od njih, Okey je zaključio kako usprkos niskome životnom standardu bosanskom režimu nije prijetila ni strukturna kriza niti masovno nacionalističko previranje, nego da je Bosna bila 1914. godine stabilna isto onoliko koliko i sama Monarhija. Austrougarska misija i slavenski nacionalizam suočili su se kao suprotstavljeni pogledi o napretku, a među nesrbima raslo je raspoloženje prema srpstvu i jugoslavizmu vođenima Srbijom kao Pijemontom, što nije bilo nešto neizbježno, nego samo jedna od mogućnosti. Okey je naglasio da je prihvaćenje nacionalnosti kao temelja političke zajednice kod obrazovanih Bosanaca uzrokovalo raspad nenacionalnoga državnog sustava koji je ustoličen na Bečkom kongresu 1815. godine, te istaknuo da zaključci do kojih je došao u knjizi navode na prihvaćanje teze G. Stokes kako je u etnički opterećenim situacijama put naprijed prije bio ostvarivanje etničkih aspiracija za samostalnom vladavinom nego pokušaj da ih se nadide.

Zaključak

Na kraju osvrta na Okeyevu knjigu možemo istaknuti da se njegova procjena Kállayeva političkog djelovanja i politike njegovih nasljednika u BiH dosta razlikuje od dosadašnjih historiografskih radova. Pozornost koju je on u knjizi posvetio Kállayevoj politici i idejama ne može se objasniti samo dugogodišnjom Kállayevom vodećom političkom ulogom u BiH nego i autorovom sklonošću Kállayevim političkim koncepcijama i pozitivnim vrednovanjem ideja i planova Istvána Buriána, političara kojeg historiografija uglavnom dosad nije tako doživljavala. Oprečne reakcije sigurno će izazvati Okeyevi stavovi o Kállayevu reagiranju na ponašanje metropolita Save Kosanovića, o problemu konverzija na katolicizam, kao i njegovi zaključci o ciljevima borbe za srpsku prosvjetno-vjersku autonomiju i o odnosu austrougarskih vlasti prema političkim zahtjevima Srba i Hrvata. Diskutabilna je i Okeyeva teza o slabim vezama Mlade Bosne sa srbijanskom politikom izvan BiH, zaključak da Srbi iz Srbije nisu dovoljno utjecali na situaciju u BiH te zaključak da su brojni agenti »navodnoga srpskog iredentizma« u Bosni operirali bez većeg utjecaja na razvoj događaja, kojima autor relativizira ocjene dosadašnje historiografije o metodama i ciljevima srpske politike u BiH. Osim toga, stručni krugovi neće bezrezervno prihvatiti neke teze koje Okey nije dovoljno argumentirao ili precizirao na koje se razdoblje odnose, primjerice teze da je Kállayevu politiku određivao strah od Rusije i pravoslavnog svijeta, da je pojava omladinskog pokreta bila vezana s dugovječnim balkanskim običajem ubijanja tiranina, zatim tezu o tradiciji bosanskih pravoslavaca da laici prkose stranoj crkvenoj hijerarhiji ili tezu da je habsburško razdoblje bilo jedno od epizoda bosanskohercegovačke povijesti koja je završila u nasilju i međusobnoj ogorčenosti kao i komunističko doba. No, bez obzira na reakcije, Okeyeva će knjiga biti nezaobilazna u budućim istraživanjima povijesti BiH i Habsburške Monarhije u austrougarskom razdoblju, a kontroverze koje

³² R. OKEY, *Taming Balkan Nationalism*, 252–256.

izazivaju njegovi zaključci bit će poticajne za potaknuti daljnja istraživanja otvorenih pitanja iz tog razdoblja.

Summary

A NEW ANALYSIS OF THE AUSTRO-HUNGARIAN PERIOD IN THE HISTORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE BOOK »KROČENJE BALKANSKOG NACIONALIZMA I HABSBURŠKA CIVILIZACIJSKA MISIJA U BOSNI« [TAMING BALKAN NATIONALISM AND HABSBURG CIVILIZING MISSION IN BOSNIA]

In this article author analyses conclusions of the English historian Robin Okey regarding the Austro-Hungarian policy in Bosnia and Herzegovina, to which R. Okey referred as to »taming of Balkan nationalism« and spreading of cultural mission in this country. Author notes that R. Okey mainly investigated ideas and political plans of the minister Benjamin Kállay (1882-1903) and his successor István Burján (1903-1912), and that Okey's interpretation is rather strained with his appreciation of such political ideas. Moreover, author emphasizes that Okey's opinions about the Serbian policy up to 1914 differ from the viewpoints of the previous historiography, which is visible from Okey's conclusions about Kállay's decisions regarding the case of Sava Kosanović metropolitan of Sarajevo, as well as concerning the goals of the Serbian ecclesiastical and educational autonomy. Similarly, Okey's opinions about political aims of organization Mlada Bosna [Young Bosnia] do not show explicit affiliation to the Great Serbian ideas and policy. Therefore, author stresses that R. Okey did not show enough arguments for such conclusions, and theses such as that the aforementioned youth organization was a part of local Balkan tradition of killing tyrants, or alleged tradition of Bosnian Orthodox believers to oppose foreign ecclesiastical hierarchy. Consequently, such idea-pattern led Okey to the thesis that Habsburg period was an episode of the Bosnian-Herzegovinian history that ended in violence and mutual bitterness, as it was similar after the communists' period. Therefore, author of this article concludes that Okey's study, although provokes many controversies, should be inspirational and unavoidable book in the future investigations of the relations between Habsburg Monarchy and Bosnia and Herzegovina.

KEY WORDS: *Austro-Hungarian Monarchy, Bosnia and Herzegovina, civilizing mission, Serbian nationalism, Croatian nationalism, Catholics, Orthodox, Muslims, Mlada Bosna, Jugoslavism.*